

ХАРКІВСЬКІ СЕРПИ: ТИПОЛОГІЯ У РЕГІОНАЛЬНОМУ АСПЕКТІ

У статті проведено аналіз бойових та робочих серпів XVII-XX ст. із фондів Харківського історичного музею.

Група зберігання «Метал» фондів Харківського історичного музею нараховує 31 робочий серп, який належить до періоду XVII – XX ст., Нових та Новітніх часів. Серпи, що походять з давнини та середньовіччя, зберігає археологічна колекція музею. Окремо слід згадати про бойовий серп – зразок бойової холодної зброї, що зберігається у фонді «Зброя» під номером ОС-361. Ця екзотична клинкова зброя походить з Північної Африки, де входила до комплексу озброєння вояків феодальних держав Судану¹. Вона має двогостре пасмо з вигином 17,5/41 см, довжиною 74,5 см та шириною 4 см. 5 см смуги поблизу ефеса прямі. Ефес не зберігся; наявний пірамідальний черен 10,5/1/0,6 см із шляпкою діаметром 1 см. Аналогічна зброя експонується у Краєзнавчому музеї м. Євпаторія (Республіка Крим); у неї збереглися і ефес, і піхви. Там вона анотована як «татарський меч із середньовічного поховання» – більш повних даних не збереглося. На наш погляд, обидва предмети вірогідніше за все потрапили до музеїв із реквізованих у пореволюційний час приватних колекцій колоніальних раритетів, що активно створювалися у останній чверті XIX – на початку XX ст.

Але звернімося безпосередньо до робочих серпів. Це фактично найдавніше землеробське знаряддя вже у античну епоху зробилося одним з найпоширеніших виробів із заліза та сталі. У Нову добу у країнах Східної Європи його позицію домінуючого засобу збирання врожаю зернових та фуражу поступово посуває коса, перетворюючи серпи на здебільшого жіноче господарське знаряддя. Більшість серпів цього періоду з колекції ХІМ використовувалися у сільському господарстві до середи-

ни ХХ ст. 11 з них походять з Північно-Західної Харківщини (10 – Краснокутський район, 1 – Богодухівський район), 8 – з Північно-Східної (4 – Великобурлуцький район, 2 – Вовчанський район, 2 – селище Мартова Печенізького району), 3 – з Південної (2 – з Барвінківщини, 1 – з селища Андріївка Балаклійського району), 9 – з довоєнних фондів або точно не визначені за походженням. Безпосередню хронологічну прив'язку мають лише 2 предмети: серп М-2143 з Андріївки був придбаний у 1910 р., а серп М-1253 служив знаряддям комунарам Великобурлуцької комуні ім. Петровського, створеної у 1925 р. Цей серп – найцікавіший у колекції, і він ще буде згаданий.

За типологією серпи з колекції ХІМ поділяються на 3 основних групи. Найбільша – 19 предметів – серпи англійського типу виробництва ХІХ – початку ХХ ст. 5 серпів належать до російського типу того ж періоду (враховуючи також довоєнні 1920-і – 1930-і роки). 7 серпів представляють архаїчний тип, поширений з ХVІІ по ХХ ст. (щонайменше 2 з них слугували селянам Харківщини ще у минулому столітті), який може бути визначений як «скобоподібний» або «С»-подібний.

Серпи останнього типу добре відомі як російській², так і українській археології ХVІІ ст.; саме до цього періоду належать три серпи за номером М-1098. Однією з їх характерних ознак є згорнуте у спіраль вістря; у зразка М-1098/1 воно утворює мигдалеподібний кінчик. І.К.Свешніков³ вважав спіральне вістря ознакою бойового серпа козацької доби – воно нібито дозволяло використовувати серп як холодну зброю на зразок клефця-келепа. На наш погляд, спіральне вістря – це типова ознака серпів ХVІІ ст. взагалі: для сільського коваля тих часів, який поступався своїм наступникам у навичках гартування, це був найпростіший засіб зміцнити вістря серпа, яке виводило вже досить тонким, та запобігти його зламу.

Розміри серпів «С» – подібного типу з колекції ХІМ коливаються від 34,5 до 47 см за довжиною, від 12 до 14 см за шириною (від смуги «вістря – кінець руків'я» до спинки полотна); ширина самого полотна – 2,1-2,6 см (існує екземпляр шириною 1,8 см, але він, вочевидь, стоншений внаслідок корозії). Товщина

спинки – 0,4-0,5 см, діаметр руків'я звичайно 2,5 см. Серед відмінностей архаїчних серпів від серпів інших типів слід назвати такі, як наявність долу вздовж спинки полотна; діл на черені зустрічається також і в серпів інших типів.

Полотна «С» – подібних серпів у 2 випадках сплющені, а в одному лезо серпа має двобічне загострення, тоді як у серпів більш досконалих конструкцій полотно пласке з лівого (від спинки) боку та опукле, а також загострене з правого, внаслідок чого переріз серпа наближається до прямокутного трикутника. Така конфігурація – «бритва» – характерна окрім серпів також для багатьох інших інструментів, призначених для «махового» різання, зокрема для деяких сокир та саперних тесаків. Лише на одному з 7 серпів (М-1141/2, з Мартової) збереглася насічка зубців.

З «С»-подібними серпами походження пов'язує серпи російського типу. Головна їх відміна від серпів інших типів – вістря, спрямоване під певним кутом (від вісі руків'я – тупим) вгору, а не вперед, у бік леза, як у «С» – подібних та англійських серпів. Серед рис, що поєднують окремі зразки «С» – подібних та російських серпів, слід назвати зрізане дугою з боку леза шилоподібне вістря у серпів М-2814 («С») та М-3674 (рос.) – ще один засіб запобігти зламу, а також плавний дугоподібний перехід від полотна до черена у вигляді слабо вигнутої шийки: М-2424 («С») та НДФ-12715 (рос.). Для російських серпів характерні і 2 інших засоби такого переходу – радикальне скруглення та прямокутний виступ. Вигин полотна досить рівномірний, від 13,5/5,5 до 16/10 см, довжина – від 35 до 41,5 см, ширина полотна – від 2,1 до 2,8 см, товщина спинки – 0,3-0,5 см, діаметр руків'я – 2,8-3,3 см.

Серпи російського типу виготовлялися не лише кустарним, але і фабричним засобом. Серпи М-3674 та М-1678, які поєднані збігом інших рис – наявність зубців та прямокутний перехід від полотна до черена – та мають фабричні клейма у вигляді літери «О» або «С» та позначкою ліворуч від неї: у першому випадку це овал із схожим на тризуб зображенням рослини або птаха (можливо, двоголового орла), у другому – п'ятигранна стрілка. Імовірно, що це модифікації одного і того ж клейма ча-

сів Російської імперії та 1920-х – 1930-х років. Обидва серпа походять із північно-східної Харківщини; з 12 серпів «С» – подібного та російського типів 4 серпа «східних» лише 1 «західний» та 7 – невстановленого регіонального походження.

Серпи англійського типу безумовно домінували на північному заході Харківщини, де на межі XIX – XX ст. панувало велике поміщицьке землеволодіння та вирощування технічних культур, і ринкові відносини були більш заглиблені у сільське господарство, ніж на сході, на хуторах харківської Задонеччини. Саме тому на Краснокутчині, у долині р. Мерлі, частіше купували серпи фабричного виробництва, можливо, навіть імпортні, ніж замовляли місцевим ковалям серпи традиційних зразків.

Фермерство і взагалі ринкові відносини у аграрній сфері розвивалися на Україні, так само, як і в інших європейських країнах, на основі великого поміщицького господарства і були пов'язані не просто із посушенням, але із відвертою експропріацією селянства, зорієнтованого, у ідеальних умовах, виключно на натуральне господарство. Так було у Англії XVI – XIX ст, у Франції в часи Наполеонівських війн, у Російській імперії за Столипіна та у СРСР під час колективізації; щодо північно-західної Харківщини, то «розселянювання» цілих повітів місцевими панамі-цукрозаводчиками тут розгорнулося ще наприкінці XVI ст. і особливо під час столипінських реформ.

Що ж до причин розбіжностей у використанні серпів різних типів у різних регіонах краю, то поширення російського серпа на північному сході Харківщини могло бути пов'язаним і з значним проширком, якщо не домінуванням, росіян серед сільського населення регіону на відміну від заходу та півдня Харківщини.

Але повернімося до особливостей серпів англійського типу. До їх ознак належить нерівномірний вигин полотна – сильний при основі, слабший до вістря – та спрямування шпичака вперед у бік леза майже під прямим кутом від вісі руків'я. Коливання вигину за зразками серпів із колекції ХІМ – від 18/11 см до 20/7 см. Ширина полотна коливається від 2 до 3 см, загальна ширина – від 10 до 20,1 см (здебільшого 17-20 см), довжина – 33-45 см (здебільшого 41 – 45 см), товщина спинки

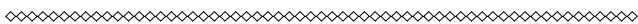
— 0,3-0,5 см, діаметр руків'я — 3-3,5 см. Для поєднання серпа з руків'ям інколи вживається металева муфта.

Три серпи з Краснокутчини — М-1207, М-2340 та М-2817 — мають клеймо у вигляді цифр «325», яке у зразка М-2817 поєднується з написом, схожим на факсимілеє. У 2 випадках клейма з правого боку (тобто з боку леза), у зразка М-1207 — з лівого, гладкого боку.

Взагалі ж серпи англійського типу відзначаються великою різноманітністю. До їх загальних рис належить гостроконечне, але не загострене з боку леза вістря. Однак конфігурація гостряка різноманітна — від шилоподібної (без вирізу) до трикутної та долотоподібної (сплющеної у горизонтальній площині). Наявні й зразки зі зрізаним (затупленим) вістря. Перехід від полотна до черена зустрічається як округлений, так і скошений, утворюючи зручне гніздо довжиною до 4 см для вказівного пальця женця, з виступом під основою леза. Наявні зразки як з зубцями, так і без насічки; лезо виводиться виключно з правого боку. Зустрічаються серпи з виразним горбком у середній частині спинки. Однак пов'язати ці особливості різних серпів одне з одним і з їх походженням та виділити окремі групи, окрім єдиного випадку, наявний матеріал не дозволяє: вони поєднуються досить хаотично.

Саме різноманітність серпів англійського типу наводить на думку про їх частково кустарне походження. Можливо, у цьому полягає відміна у побутуванні серпів цього типу на Східній Україні та у Росії, де ковалі-кустарі виробляли лише серпи російського типу⁴. Їх місцеві колеги могли використовувати як зразок популярні серед населення фабричні вироби. В усякому разі, фабричні серпи могли зазнавати кустарної переробки — останнє безумовно стосується насічення зубців та виготовлення руків'я.

Серед серпів англійського типу у колекції ХІМ окрему групу складають 4 короткі (33-40 см) та широкі (10-17 см) серпи з трикутним, широким в основі та незагостреним з боку лезом, вістря та округленим переходом від полотна до черена — риса, що наближує цю групу до серпів російського типу. Серед них — вже згаданий серп М-1253. Він вирізняється шириною та виги-

ном (20 см та 20/7 см), 38 см довжиною. Руків'я діаметром 3 см – найгрубішої обробки серед усіх наявних у колекції, але по-лотно – єдине, що прикрашене карбованим орнаментом: з лівого (гладкого) боку – орнаментна смуга у вигляді дужок із хрестиками поміж ними та кільцями під ними. Цю обставину можна вважати побічним свідченням про кустарне походження серпа М-1253 і загалом всієї групи серпів «місцевого варіанту англійського типу». Можна припустити, що цей витвір сільського коваля зі східної Харківщини потрапив до рук великобурлуцьких комунарів із господарства заможного селянина внаслідок ревізії. Безсумнівно, що цей предмет – найцікавіший з колекції серпів Харківського історичного музею.

1. История боевых искусств. От Нового света до Черного континента. – М.: Олимп, 1997 – С.162, мал.55
2. Никитин А.В. Русское кузнечное ремесло 16-17 вв./Археология СССР. Свод археологических источников. – М.:Наука,1971 – С.37, таб.1/6
3. Свешніков І.К. Битва під Берестечко. – Львів: Слово, 1992 – С.2-18, мал.52
4. Русские: историко-этнографический атлас. – М.:Наука,1967 – С.60-63

Demetrius Badaev

THE SICKLES OF KHARKIV: REGIONAL TYPOLOGY

This article dedicated by sickles collection of the Kharkiv historical museum. Kharkiv's sickles appertain to the 3 basic types – arhaic, russian and english. Spreading of the first two types at the east part of the region and the third type at west part close considered with ethnic special feature and economical development Kharkiv's region at the border of 19-20 century.

